

*В.А.Брехуненко
(Дніпропетровськ)*

Невідомі джерела до історії української державності кінця 50-х - середини 70-х рр. XVII ст. в польських архівосховищах та відділах рукописів наукових бібліотек.

Кінець 50-х - середина 70-х рр. XVII ст. безперечно посідає особливе місце в історії української державності. Після смерті Б.Хмельницького й до завершення гетьманування П.Дорошенка Українська козацька держава переживала складний, суперечливий, а загалом трагічний період свого розвитку. Відсутність внутрішньої єдності в суспільстві й передовсім в козацтві як генеральної ідеї

відновлення й основної соціальної опори державності, криваві міжусобиці й соціальні конфлікти, складний конгломерат впливів зовнішніх чинників (політика Польщі, Росії, Туреччини, Криму) зумовили дестабілізацію українського життя, Руїну, поділ по живому України на Лівобережну й Правобережну, фактично обезлюднення останньої, поступове, але неухильне та цупке обмеження Росією української державності на лівому березі. Саме ця доба стала вирішальною й доласною для функціонування Української козацької держави в послідуєчому.

Доводиться однак констатувати, що вказаний період вкрай недостатньо вивчений в історіографії. Незважаючи на наявність низки праць Д.Дорошенка, М.Костомарова, І.Крип'якевича, М.Слабченко, Л.Окиншевича, В.Герасимчука, В.Степанкова, В.Смоля та ін., багато аспектів проблематики або залишились поза увагою, або досліджені побіжно й потребують копітких студій. Відтак, не реконструйована більш-менш цілісна картина історичних процесів, пов'язаних з розвитком української державності в означену добу.

Виправлення подібної історіографічної ситуації багато в чому обумовлюється необхідністю суттєвого розширення джерельної бази дослідження оскільки введений на сьогодні до наукового обігу корпус джерел не відзначається ні хронологічною, ні тематичною, ані видовою репрезентативністю. На узбіччі залишилась велика кількість неоприлюднених джерел різного походження, різновидів інформаційного потенціалу.

Серед них - що з відомих обставин цілком природно - одним з найбільш представницьких є масив джерел, який відклався в польських архівосховищах та у відділах рукописів бібліотек. Частково потенційні можливості польських зібрань були засвідчені археографічними губліаціями Ключицького, Ф.Равіти-Гавронського, В.Томкевича, Я.Волінського та ін. Однак, як показала цілеспрямована евристика вміст згаданих зібрань значно масштабніший. З іншого боку, відсутність чіткої системи відкладення й зберігання джерел, утворення численних приватних колекцій зумовили розпорошення документів по різних установах. В нашому випадку джерела розміщені в слідуєчих зібраннях: Архів Головний Актів Давніх (АГАД) у Варшаві (Архіви Замойських (частина), Радзівіллів, Пшездецьких, Браніцьких з Сухої, Потоцьких, Потоцьких з Ланчхута, Збір документів паперових, Метрика Корон-

на); Восевдський архів у Кракові (збірки Пінноці, Русецьких); знаменіт Оссолінеум (Вроцлав) і Бібліотека Чарториських (Краків); відділи рукописів Бібліотеки Народової у Варшаві (Архів Замоїських (частина), бібліотеки Польської Академії наук в Познані (Бібліотека Рачинських), Кракові, Курніку, Гданську; відділи рукописів наукових бібліотек Варшавського, Вроцлавського, Ягеллонського університетів. Окрім того великий інтерес викликає відділ мікрофільмів Бібліотеки Народової, що налічує в своїх запасниках мікрофільми з частини вищенаведених збірок.

Характерною особливістю колекцій бібліотек є те, що до їх складу входять переважно копії з оригіналів. Архівні ж фонди в більшості своїй наповнені оригіналами. Відтак з майже 650 виявлених нами джерел лише 128 оригінали. Решта - копії, оригінали котрих, як правило, невідомі.

У хронологічному плані віднайдені джерела розподілені нерівномірно. Чітко прослідковується тенденція до їх збільшення в часі. Апогесом у цьому відношенні є насичені бурхливими подіями 1670-1676 рр. (близько 50% виявлених джерел з періоду). Натомість кінець 50-х років обіймають лише 38 позицій.

За походженням джерела поділяються на наступні групи: 1) документи української козацької старшини; 2) документи польського й литовського діловодства; 3) джерела російського, кримського, турецького походження.

Перша група джерел представлена листами, універсалами, "респонсами" (листи-відповідями) українських гетьманів, писарів, полковників, окремих сотників та кошових отаманів, інструкціями козацьким послам на переговори та до іноземних держав, козацькими проєктами польсько-українських договорів. Адресатами виступали польські кополі, коронні та литовські гетьмани, восводи, комісари на переговорах, кримські хани калги, нурадин-султани, турецькі султани візири паші, молдавський та волоський господарі. Осібну категорію складає переписка між представниками козацької старшини (генеральної, полкової запорозької). Зокрема, віднайдено 46 невідомих раніше листів та універсалів Петра Дорошенка, 28 - Михайла Ханенка, 12 - Івана Виговського, 7 - Юрія Хмельницького, 9 - Павла Тетері, 4 - Дем'яна Многугрішного, 3 - Івана Сірка, 6 - Івана Самойловича. В наявності цінні документи, що вийшли з під пера полковників Антона Ждановича (1657, червня 28, 1658

липня 8,10), Лазара Орленка (1662, липня 7), Демка (1659, вересня 20), сотника Леська Рудана (1670) та ін.

Не менш багаточисельну колекцію складає кореспонденція урядовців Польщі та Литви. Передовсім, це листи королів, польських і литовських гетьманів, підканцлерів, восвод до української козацької старшини, королівські універсали. Найбільш чисельними є листи до П.Дорошенка та М.Ханенка (відповідно 48 і 34 позиції). Королівські універсали адресувались Війську Низовому Запорозькому та городовим козакам. Органічно поєднані з вищезазначеною групою різноманітні джерела, що відклались внаслідок дипломатичних та військових зносин польського уряду з І.Виговським, П.Тетерею, П.Дорошенком, М.Ханенком, І.Сірком (інструкції послам, комісарам на переговори з козаками, "респонси", реляції, присяги, "ассекурації", "апробації").

Особливу увагу привертають джерела до історії взаємин Польщі з Туреччиною, Кримом, Росією, Молдавією, Валахією (переписка королів, гетьманів з урядовцями сусідніх держав, джерела, пов'язані з переговорними процесами, інструкції послам, реляції від них тощо).

Віднайдені в польських архівосховищах та відділах рукописів бібліотек масив джерел значно розширює джерельну базу дослідження порушеної проблеми, а за своїм інформаційним потенціалом дозволяє глибше й рельсфніше дослідити низку питань, що стосуються функціонування Української козацької держави кінця 50-х - середини 70-х років XVII ст. Насамперед, це міжнародні обставини існування держави, місце України в планах зацікавлених сторін, підвалини й сутність політичної орієнтації різних козацьких угруповань в контексті корінних інтересів державності.

Досить чисельна група джерел стосується діяльності І.Виговського та його оточення, Гадацького трактату як феномену української політики. Невідомі раніше листи І.Виговського (1656, лютого 1, 1657, січня 7,11,17, вересня 19, грудня 19), Ю.Немирича (1657, червня 16, 1659, квітня 22), К.Беньовського (1657, жовтня 15, 1658, вересня 8, жовтня 8), цінна інформація переписки Яна-Казимира з різними особами дають змогу детальніше прослідкувати генезу польсько-українських переговорів, еволюцію позицій сторін, чіткіше відтінити роль тих чи інших постатей, суттєво розширюють

можливості для головного - аналізу реакції різних прошарків козацтва, українського суспільства в цілому на Гадяцьку угоду.

В низці джерел відобразилась діяльність на різних етапах Ю.Хмельницького та П.Тетері. В цьому сенсі не такими однозначними для України, як склалось в історіографічній традиції, виглядають стосунки П.Тетері з Польщею.

Надзвичайно велика кількість джерел відноситься до доби гетьманування П.Дорошенка. Державотворча, військова діяльність, стосунки на різних етапах з сусідніми державами, лівобережними козаками та старшиною, М.Ханенком, І.Сірком, П.Суховієм, С.Опарою, Запоріжжям - ось далеко не повний перелік проблем, інформація про котрі присутня у виявлених джерелах. Останні при їх аналізі зі вже введеною до наукового обігу сукупністю створюють базу для дослідження еволюції соціальної опори української державності, питання розшарування козацтва і впливу діяльності різних його верств на функціонування держави, ступінь її спроможності до самозбереження. Зокрема, джерельна інформація засвідчує переважно негативну роль в названому плані запорізького козацтва. З цієї ж точки зору зміст листування І.Сірка з І.Самойловичем (1673, лютого 7, 1675, лютого 6), Я.Собеським (1675, січня 28, березня 8) канцлером литовським К.Паком (1678, грудень 25), інформація інших джерел викликає потребу в суттєвому перегляді усталеної оцінки військово-політичної діяльності І.Сірка.

Чисельний комплекс документальних матеріалів стосується підготовки й проведення Острозької комісії (1670). Досить детально висвітлюється перебіг взаємин М.Ханенка і П.Дорошенка з польським урядом, бачення обома гетьманами та їх оточенням майбутнього України, конкретні кроки по здійсненню своїх задумів.

Разом з тим виявленим джерелам польського за зберіганням масиву як і вже введеним до наукового обігу документам з цих фондів притаманні певні інформаційні лакуни, зокрема: скуді свідчення стосовно діяльності інститутів державної влади, слабо висвітлені внутрішні процеси на Запорізькій Січі, відзначається побіжністю інформація про історичні процеси на Лівобережжі. Все це вимагає залучення до студій інших комплексів джерел і перш за все такого цілісного й комплексного зібрання, як приказа документація Московської держави.